

УДК 130.122:271.2

А. В. Дудченко

аспірант кафедри культурології

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

КОНЦЕПЦІЯ ЛІТУРГІЙНОГО РЕАЛІЗМУ В ТЕОЛОГІЇ ОЛЕКСАНДРА ШМЕМАНА

Постановка проблеми. Протопресвітер Олександр Шмеман (1921–1983 рр.) – один із найбільш яскравих православних мислителів сучасності, ідеї якого дотепер впливають на християн різних конфесій. Систему літургійного богослов'я, яку розробляв О. Шмеман, можна назвати літургійним реалізмом – на протиположності широко розповсюдженим раніше і донині коментарям на літургію, які виходять із принципів «символічного тлумачення» літургії, який О. Шмеман піддавав суворій критиці. З огляду на популярність літургійного світобачення О. Шмемана в Україні та у світі, його богословська спадщина залишається недостатньо дослідженою і потребує більш ретельного вивчення.

Мега статті – виокремити й описати концепцію літургійного реалізму як центральну ідею богословської системи О. Шмемана, яка побудована навколо осмислення феномену літургії як головного способу присутності трансцендентного в матеріальному світі та в житті вірян.

Аналіз останніх досліджень. Літургійне богослов'я О. Шмемана, яке стало потужним поштовхом до пошуку шляхів літургійного оновлення в православ'ї, описує Майкл Х'елм у дисертації на тему «Звільнення Церкви: незавершений проект літургійного богослов'я» [25]. Як зазначає архимандрит Роберт Тафт, осмисленню літургійного богослов'я присвячені монографії американського лютеранського теолога Гордона Летропа, американських католицьких теологів Айдана Кавани, Кевіна Ірвіна, Девіда Фагерберга і Брюса Морілла [7, с. 336]. У практичній площині літургійне богослов'я О. Шмемана продовжує і розвиває Петро Галадза [24]. Практичний потенціал літургійного богослов'я О. Шмемана для церковної реформи досліджували Миколай Денисенко [23] і Володимир Вукашинович [3]. Проте системного релігієзнавчого і богословського аналізу концепції літургійного богослов'я О. Шмемана не було проведено.

Основний зміст статті. Праці на тему літургійного богослов'я становлять головну частину творчої спадщини О. Шмемана. Насамперед це його докторська дисертація «Впровадження до літургійного богослов'я», а також книги «За життя світу», «Водою і Духом», «Великий піст», «Євхаристія», «Літургія і життя», значна кількість статей тощо. О. Шмеман наголошує на тому, що літургія є спільною відправою, метою якої аж ніяк не є «зображати» чи «ілюструвати» щось інше – зокрема, події земного життя Ісуса Христа. О. Шмеман підкреслює, що літургія, передусім, стосується не подій минулого, а вірян, що сьогодні становлять це євхаристійне зібрання. Важливим у літургії є те, що стосується самих учасників літургії, які переживають у такій події справжній досвід входження до Божого царства. Тому спосіб літургійної відправи має бути таким, щоб допомагати, а не заповігати такому розумінню богослужіння.

Літургійне богослов'я О. Шмемана стало розвитком богословського надбання літургійного руху в римо-католицькій церкві. Саме від діячів західного літургійного руху О. Шмеман дізнався про основні ідеї літургійного відродження, як от доступність богослужіння для розуміння вірян, свідомо й активна участь народу Божого в літургії тощо. Особливо яскрава паралель між О. Шмеманом і Ламбером Бодуеном (1873–1960 рр.). Хоча О. Шмеман у своїх працях прямо не посилається на Л. Бодуена, його вплив і паралелі між ними очевидні. Обидва прийшли до ідеї літургійного відродження, що стало основною ідеєю їхнього життя, не через прискіпливе вивчення літургійних джерел, а завдяки геніальним прозрінням. Л. Бодуен наголошував на тому, що саме літургія є традиційною мовою церкви, і всі без винятку християни, а не тільки духовенство, мають брати участь у літургії

найчастіше та в активний спосіб [21, с. 15–16]. Л. Бодуен, як пізніше і О. Шмеман, закликав, передусім, не до реформи, а до правильного розуміння і сприйняття літургії.

Пояснюючи літургію, О. Шмеман намагався, насамперед, викласти принципи літургійного богослов'я, яке він розумів як «розкриття богословського сенсу богослужіння» [10, с. 25], і яке вслід за Луї Буйє (1913–2004 рр.) з 1957 р. відрізняв від богослов'я літургії. У книзі «Літургійне благочестя» (1955 р.) Л. Буйє чітко розмежував ці два богословських напрями. Богослов'ям літургії він називав науку, яка має літургію своїм предметом і надає богословське пояснення тому, що таке літургія, та що є втіленням в її обрядах і словах. Богословів, які рухаються таким напрямом, неможливо називати літургійними богословами, на думку Л. Буйє, адже вони нав'язують літургії «вже готові тлумачення, які майже або зовсім не зважають на те, що свідчить про себе сама літургія» [22, с. 277].

Так само й О. Шмеман розумів різницю між зазначеними богословськими дисциплінами. Богослов'ям літургії він називав богословський коментар на літургію, пояснення тих чи інших обрядів і чинів, тобто прикладну дисципліну. Натомість літургійне богослов'я, яке він першим почав розвивати в православ'ї, підхопивши методи діячів католицького літургійного руху, О. Шмеман розумів як комплексну богословську систему, що має літургію церкви власним джерелом. Якщо богослов'я літургії має літургію власним об'єктом дослідження, то літургійне богослов'я з літургії виходить і нею не обмежується. Подібно до Л. Буйє, О. Шмеман пише: «Літургійне богослов'я, навпаки, виходить із визнання того, що літургія у своїй повноті – не тільки «предмет» богослов'я, але, насамперед, його джерело, і це через сутнісну церковну функцію літургії: розкривати властивими для неї (і які притаманні тільки їй) засобами віру Церкви; інакше кажучи, [*літургійне богослов'я виходить] з того, що літургія є *lexorandi*, в якій *lexcredendi* знаходить свій головний критерій та зразок» [14, с. 166]. Отже, літургійне богослов'я – це не богослов'я про літургію, а богослов'я, що походить із самої літургії та намагається висловити те, що вона свідчить сама про себе. Інакше кажучи, сама літургія – це вже є богослов'я, яке після О. Шмемана, як зазначає В. Мілс, сучасні провідні католицькі літургійні теологи Айдан Кавана і Девід Фагерберг будуть називати *theologia prima* на протиположності богослов'ю, яке має літургію об'єктом рефлексії – *theologia secunda* [26, с. 41].

Завданням літургійного богослов'я О. Шмеман вважав не тільки створення комплексної богословської системи, а й застосування отриманих знань на практиці з метою літургійної реформи. Він виокремлював такі завдання:

- 1) визначити основні структури богослужіння через його історичний розвиток;
- 2) виявити «літургійний коефіцієнт» (значущість) і смисл таких структур;
- 3) створити богословську інтерпретацію богослужіння на протиположності «ілюстративно-символічним» поясненням;
- 4) застосувати таке літургійне богослов'я для критичного аналізу поточної літургійної практики [10, с. 26, 31].

Сам О. Шмеман не встиг опрацювати всі поставлені ним завдання з розроблення системи літургійного богослов'я. Однак він суттєво просунувся в такому напрямі. Як зазначає Р. Тафт, феномен О. Шмемана полягає в тому, що він зміг перетворити «дефрагментовану уяву про літургію» на цілісне богослов'я – на «таїнство Царства», що є присутнім у церкві «заради життя світу» [7, с. 347]. Можна цілком погодитися з Р. Тафтом в його оцінці літургійного богослов'я О. Шмемана: він обрав правильну мету богослов'я і мав

слухне бачення того, яка літургія потрібна для життя церкви [7, с. 348]. Як наслідок, О. Шмеман захопив багатьох наступників продовжувати його теоретичну працю і втілювати результати досліджень у богослужбову практику.

Першою характерною рисою літургійного богослов'я О. Шмемана є оцінка літургії як *головної події Церкви*. Для О. Шмемана богослужіння, або літургія в широкому сенсі цього терміна є серцевиною всього християнства, а Євхаристія – головною подією Церкви, «Таїнством Церкви», вершиною християнства. У цьому О. Шмеман водночас послідовно дотримується принципу євхаристійної еkleзіології М. Афанасьєва (1893–1966 рр.) і проголошує той самий принцип, що був запропонований Л. Бодуеном на початку літургійного руху: літургія є центром благочестя [*9]. М. Афанасьєв також писав, що «Євхаристія є центром, до якого все прямує і в якому все сходиться» [1, с. 7]. Варто зазначити, що й учитель О. Шмемана у Свято-Сергійському богословському інституті в Парижі архимандрит Кіпріан Керн у проповідях наголошував на центральному значенні Євхаристії [26, с. 33].

З погляду євхаристійної еkleзіології, саме в літургії зібрання вірних стає Церквою – Тілом Христовим. Саме в такій події місцева Церква являє та сповнює себе як Церква, причетна до об'явлення Божого Царства. О. Шмеман пише, що Божественна літургія – це не тільки «найважливіше» богослужіння порівняно з іншими, але «водночас і джерело всього літургійного життя Церкви, та її ціль» [10, с. 37]. Призначення літургії – це не тільки спілкування вірян із Богом, а «розкриття та здійснення Церквою своєї сутності», якою є «нове життя у Христі» [10, с. 41]. Літургія не є культурною подією, яка відбувається в церкві, натомість – «дія самої Церкви, є Церква in actu». <...> Ecclesia існує в leitourgia і завдяки їй, і все життя Церкви є leitourgia» [9, с. 26].

Другою важливою рисою літургійного богослов'я О. Шмемана є погляд на літургію як на *здійснену есхатологію*. Така концепція укорінена в цілісному світобаченні богослова. О. Шмеман постійно жив із надзвичайно сильним і глибоким відчуттям того, що Царство Боже є присутнім поруч, тут і тепер, воно входить чи навіть проривається в цей світ. Це відбувається, насамперед, через святкування Євхаристії, але не тільки – весь світ стає відблиском і способом входження до такого Царства. Тому для О. Шмемана Євхаристія – це здійснена есхатологія. Він називав Божественну літургію «серцевиною і центром» есхатологічного досвіду [14, с. 172], «досвідом раю», «досвідом Царства Небесного» [17, с. 130] та прямо казав, що Євхаристія є «осередок есхатологічної природи християнської віри та Церкви» [17, с. 130], вона – «істинна епіфанія нового творіння» [15, с. 76].

За такого бачення Царство Боже – це не тільки реальність майбутнього, коли Бог відкриє вірним своє Царство у всій його повноті. О. Шмеман переконаний, що літургія є способом входження вірян у таку нову реальність уже сьогодні: «Справжній задум богослужіння полягає не в символічному, а в реальному сповненні Церкви: нового життя, що дароване у Христі <...> це вічне перетворення самої Церкви в Тіло Христове, її підйом – у Христі та з Христом – до есхатологічної повноти Царства <...>» [10, с. 14].

Євхаристія в богослов'ї О. Шмемана розглядається як джерело есхатології. Саме в Євхаристії в найглибший спосіб розкривається богослов'я символу та здатність творіння бути «віднесеним» до Божого Царства. Це і робить Євхаристію, передусім, есхатологічною подією. «Джерелом есхатологізму, тим, що робить це «просвічування», цю «віднесеність» можливими, – пише О. Шмеман, – є таїнство Євхаристії, яким тому зсередини і визначається Церква і по відношенню до самої себе, і по відношенню до світу, і по відношенню до кожної окремої людини та її життя» [12, с. 58].

Щоб виразити одну з головних думок, О. Шмеман у своїх працях посилається на принцип *lex orandi est lex credendi* (правило молитви є правилом віри) – формулу, яка походить із V ст. від Проспера Аквітанського та від тексту, який атрибуують папі Целестину (+432 р.): *Legem creden-*

distat at lex supplicandi [21, с. 92]. Для О. Шмемана цей вислів означає взаємозв'язок між богослов'ям, з одного боку, та молитвою і літургією, з другого, а також те, що літургія (у широкому розумінні цього слова як християнське богослужіння) є *locus theologicus parex cellence*.

На взаємозв'язку літургії та богослов'я до О. Шмемана на Заході наголошували діячі літургійного руху. Зокрема, про це писав Л. Бодуен: «Літургія свідчить про догмати Церкви, і це свідство непорушно: вона розкриває догмати, вводячи їх до розуму, серця та душі вірян із досконалим педагогічним умінням. Її можна назвати теологією вірян» [21, с. 90]. Подібно до зазначеного і Йозеф Юнгман називав месу, яка правильно звершується, «найкращою катехезою» [3, с. 86].

Літургійне життя, писав О. Шмеман, є «природним середовищем» для богослов'я [9, с. 20]. Таким самим був підхід святоотцівського богослов'я: для отців Церкви літургія була не об'єктом, а джерелом і вищим критерієм богословських роздумів. На підтвердження такої тези О. Шмеман неодноразово посилається на вислів Іринія Ліонського: «Наше вчення згідно з Євхаристією, а Євхаристія, своєю чергою, підтверджує наше вчення» [9, с. 21].

Якщо богослов'я хоче бути вірним власному первинному призначенню, воно не може і не повинно відриватися від літургії, від молитви, але й богослужіння та молитва мають, зі свого боку, бути вірними богослов'ю. Як пояснює Юрій Вестель розуміння О. Шмеманом такого вислову, «богослов'я без молитовного, літургійного життя вироджується у відірвану, суто інтелектуальну гру; але й молитовний, літургійний досвід, не виверений ясною та здоровою церковною свідомістю, веде до туману індивідуалістичної містики, суб'єктивних переживань, а в найгіршому разі – до мани і духовної загибелі» [2, с. 15].

Принцип «правило молитви є правилом віри» був для О. Шмемана висновком тієї істини, що літургія Церкви – це є «повна і адекватна «епіфанія», тобто вираз, прояв, сповнення того, у що вірує Церква, або того, що становить її віру» [13, с. 52]. Віровчення і богослужіння в богослов'ї О. Шмемана поєднані органічно і сутнісно. Це є такий взаємозв'язок, де «один елемент, віра, хоча вона і є джерелом і причиною другого, тобто літургії, сутнісно потребує другого як власного самопізнання та самосповнення» [13, с. 52].

В історії церкви О. Шмеман простежував викривлення принципу *lex orandi est lex credendi*. Змінилось саме положення богослов'я щодо літургійного життя. Замість джерела воно стало об'єктом богослов'я. Згодом на Заході богослов'я стало визначати, яким буде богослужіння. О. Шмеман доводив цю тезу на прикладі Реформації, де, він вважає, літургія Церкви стала «похідною від її богословського розуміння і тлумачення» [9, с. 22]. Але це так само правильно і для пізнього православного богослов'я, яке відірвалося від живого джерела літургійної традиції – у такій оцінці О. Шмеман розділяв підхід «поляризаційного нарративу» Георгія Флоровського [4, с. 72]. Розходження між «правилом молитви» та богослов'ям О. Шмеман називає «первородним гріхом» богословської схоластики: замість того, щоб сприйняти сенс таїнств із літургійної традиції, богослови створили свої власні визначення таїнств і потім, у світлі цих визначень, стали інтерпретувати церковне богослужіння, «втискуючи» його в рамки власного апріорного підходу» [11, с. 96].

Відмінність двох методів богослов'я – на підставі *lex orandi* та безвідносно до неї – О. Шмеман ілюструє прикладом Миропомазання. Літургійний чин такого таїнства містить формулу «Печать дару Духа Святого», тоді як богослови говорять переважно про «дари Святого Духа». Нібито тут використовується одинина і множина одного слова. Проте, зауважує О. Шмеман, в оригіналі «charismata» (дари) – не те саме, що «dorea» (дар). Один Дух, а дари різні. О. Шмеман робить висновок: «Новизна і особливості цього таїнства полягає в тому, що воно дає людині не якийсь окремий дар чи якісь дари Святого Духа, а самого Святого Духа як дар» [11, с. 100].

Саме в такому сенсі літургія для О. Шмемана є реальною постою на протипагу «символічним», або «ілюстративним» поясненням. Слово «символічний» ми беремо в лапки, тому що в такому разі воно є посиланням на штучний «символізм», що не походить із *lex orandi*, а є нав'язаним літургії на пізнішому етапі її тлумачення. Такий «ілюстративний символізм» був притаманний давній традиції тлумачення православного богослужіння; його елементи можна знайти вже у Феодора Мопсуестійського (IV – V ст.), він набув поширення за часів преподобного Максима Сповідника (VII ст.), його дотримувався, зокрема, святий Миколай Кавасила (XIV ст.). Учитель О. Шмемана К. Керн також позитивно оцінював метод «ілюстративного символізму» для пояснення літургії [5, с. 314–315].

На протипагу такому ілюстративному символізму О. Шмеман розвиває власне богослов'я символу як основу літургійного реалізму. Для нього справжній символ є не вказівкою на інше і не означенням іншого, але – «об'явленням «іншого» та входженням у нього» [20, с. 196]. Як показано нами в статті про богослов'я символу (готується до друку – А. Д.), символ для О. Шмемана зумовлює причастя, тобто поєднання з тим, символом чого він є. Тому найправдивішими символами літургійного реалізму є євхаристійні дари – хліб і вино – які під час літургії стають Тілом і Кров'ю Христовими, приймаючи які, вірянин поєднується із самим Богом.

О. Шмеман бачить небезпеку численних «символічних» тлумачень богослужіння в тому, що завдяки ним літургію перестали розглядати як реальність, що розкриває і являє Царство Боже. Літургія стала відірваною від життя вірян. Замість розуміння Євхаристії як перетворення вірян на Церкву як зібрану спільноту, пріоритетним стало розуміння літургії як низки «ілюстрацій» чи наглядних посібників до священної історії.

Так, літургія у сприйнятті багатьох перетворюється на «священну драму». «Символізм вбачають в усьому, – говорив О. Шмеман. – Одного разу я спробував зібрати всі значення виголосу, що передує Символу віри: «Двері, двері!», і знайшов близько шістнадцяти різних тлумачень, що виключають одне одного» [16, с. 119]. У детальної статті «Символи і символізм візантійської літургії» О. Шмеман зазначав, що такі символічні тлумачення «відрізняються одне від одного тільки ступенем складності та розробленості, увагою до деталей, розповсюдженням навіть на другорядні та незначні обряди» [19, с. 142].

О. Шмеман також вважав, що ілюстративний символізм, який відриває літургію від реального життя вірян, призводить до зростання рівня секуляризації. «Літургійний піетизм, що живиться сентиментальними і псевдосимволічними тлумаченнями літургійних обрядів, на практиці призводить до зростання всепроникливого секуляризму», – писав богослов [15, с. 66]. Стаючи дедалі більше «священною» в такому розумінні, літургія робить ще більш «профаним» усе інше – той світ, що знаходиться за дверима церкви. «Символічні» пояснення служби, переконаний О. Шмеман, дуже добре вписуються в секулярний світогляд, бо відірвані від реального життя. Натомість правильно витлумачена літургія стає «страшно серйозною справою» [18, с. 498].

На протипагу ілюстративному символізму О. Шмеман розвивав богослов'я, яке ми пропонуємо називати *літургійним реалізмом*. Він наголошував, що справжнє літургійне вчення є «поясненням богослужіння у його зв'язку з життям» [18, с. 497], і цим воно кардинально протилежне підходу ілюстративного символізму. Саме через це головною справою життя О. Шмеман зробив створення засад для системи літургійного богослов'я.

О. Шмеман сверджував, що справжні символи літургії роблять присутньою серед нас трансцендентну реальність: Боже Царство. Саме ця есхатологічна реальність – «реальність переходу до есхатону» – зумовлює те, що відбувається на євхаристійній відправі: «преображення наших приношень – хліба і вина – у нову поживу нового творіння, нашої їжі – у месіанський бенкет та *κοινωνία* Святого Духа».

У такому дусі О. Шмеман пояснював усю послідовність літургії, починаючи від приходу вірян до церкви: «сходження християн у день Господній, їхня видима єдність, що «закарбовується» священником, – це і насправді початок таїнства, зібрання у Церкву. І вхід – це не символічна репрезентація Христа, який іде на проповідь, але реальний вхід – початок підйому Церкви до престолу Божого <...>. І урочисте перенесення хліба і вина на престол – теж не символ поховання Христа (або Його входу в Єрусалим), але справжнє жертвоприношення – перенесення наших життів і тіл і усієї «матерії» творіння на небеса, їхнє долучення до єдиної та всеохоплюючої жертви усіх жертв – Христової жертви. Простора (приношення) робить можливою анафору – возношення Церкви, її есхатологічне наповнення Євхаристією. Бо Євхаристія – «подяка» – дійсно є самим змістом викупленого життя, самою реальністю Царства як «радість і миру в Дусі Святому», завершення і сповнення нашого восходження на небеса» [8, с. 103].

Потрібно зауважити, що сам О. Шмеман не завжди був послідовним у дотриманні методу літургійного реалізму. Як справедливо вказує П. Галадза, в одній із центральних глав книги «Євхаристія» О. Шмеман помилково крок за кроком тлумачить процесію великого входу (перенесення пригатованих для Євхаристії хліба і вина для освячення) в категоріях жертви [24, с. 14]. Таке пояснення є нав'язаним цьому моменту літургії, подібно до інших тлумачень «ілюстративного символізму», які, наприклад, описують великий вхід як похоронну процесію Христа. Також варто зауважити, що часом під час тлумачення літургії О. Шмеман брав за точку відліку елементи служби в такому вигляді, як вони вже давно не відправляються. Як зазначає П. Галадза, згадуючи фундаментальну працю М. Кунцлера [6, с. 15–113], Божественна літургія в сучасній православній традиції починається з обрядів, які виявляють радше сходження Бога до людей, аніж підйом вірян до Бога. Але О. Шмеман волів пояснювати початок літургії на підставі стародавньої практики, фактично ігноруючи в такому разі наявну богослужбову реальність [24, с. 16].

Висновки. Систему літургійного богослов'я О. Шмемана можна визначити як літургійний реалізм. Для такої системи літургія є, передусім, не об'єктом дослідження, а джерелом богослов'я, відповідно до принципу «правило молитви є правилом віри». О. Шмеман наголошував на центральному значенні літургії для всього життя Церкви, продовжуючи в цьому головну тезу євхаристійної еклезіології. Крім того, О. Шмеман підкреслював, що літургія є здійсненою есхатологією, і тому стосується, передусім, не подій минулого, а сьогодення, в якому відкриває трансцендентну реальність. Важливим в літургії є те, що стосується самих учасників літургії, які переживають у цій події справжній досвід входження до Божого Царства. Тому спосіб літургійної відправи має бути таким, щоб допомагати, а не запобігати такому розумінню богослужіння. Літургійний реалізм О. Шмемана, який наголошує на есхатологічному вимірі Євхаристії та на свідомій участі в літургії всієї громади, є важливою тенденцією сучасного богослов'я як у світовому вимірі, так і в українському контексті.

Література

1. Афанасьев Н., прот. Трапеза Господня / Н. Афанасьев. – Киев : Quo Vadis, 2011 – 160 с.
2. Вестель Ю. От издателя : Терминологическое пояснение / Ю. Вестель // А. Шмеман. Литургия и Предание. – Киев : Пролог, 2005. – С. 7–18.
3. Вукашинович В. Литургическое возрождение в XX в. / В. Вукашинович ; пер. с серб. – Москва : Христианская Россия, 2005. – 240 с.
4. Гаврилюк П. Влияние протоиерея Георгия Флоровского на православное богословие XX в. / П. Гаврилюк // Труды Київської Духовної Академії. – № 20. – Київ, 2014. – С. 71–93.
5. Киприан (Керн). Евхаристия. Из чтений в Православном Богословском Институте в Париже / Киприан (Керн). – Москва : Храм св. бесср. Космы и Дамиана на Маросейке, 1999. – 336 с.

6. Кунцлер М. Літургія Церкви / М. Кунцлер ; пер. з нім. монахині Софії. – Львів : Свічадо, 2011. – 616 с.

7. Тафт Роберт Френсис. Литургическое дело 25 лет спустя после Александра Шмемана (1921–1983 гг.) : человек и его наследие ; пер. с англ. С. Голованова // Статьи / Роберт Френсис Тафт. – Т. 2 : Литургика. – Омск : Голованов, 2011. – С. 311–350.

8. Шмеман А. Богословие и Евхаристия (1961 г.) // Литургия и Предание / А. Шмеман. – Киев : Пролог, 2005. – С. 87–109.

9. Шмеман А. Богословие и литургическое предание (1963 г.) // Литургия и Предание / А. Шмеман. – Киев : Пролог, 2005. – С. 19–30.

10. Шмеман А. Введение в литургическое богословие / А. Шмеман. – 2-е изд. – Киев : Пролог, 2003. – 318 с.

11. Шмеман А. Водой и Духом. О таинстве крещения / А. Шмеман ; пер. И. Дьякова. – Москва : Гнозис-Паломник, 1993. – 224 с.

12. Шмеман А. Дневники / А. Шмеман ; сост., подгот. текста У. Шмеман, Н. Струве, Е. Дорман ; предисл. С. Шмеман ; примеч. Е. Дорман. – Москва : Русский путь, 2005. – 720 с.

13. Шмеман А. Литургическое богословие, богословие литургии и литургическая реформа (1969 г.) // Литургия и Предание / А. Шмеман. – Киев : Пролог, 2005. – С. 51–62.

14. Шмеман А. Литургическое богословие : заметки о методе (1981 г.) // Литургия и Предание / А. Шмеман. – Киев : Пролог, 2005. – С. 165–174.

15. Шмеман А. Литургия и богословие (1972 г.) // Литургия и Предание / А. Шмеман. – Киев : Пролог, 2005. – С. 63–85.

16. Шмеман А. Литургия и эсхатология (1985 г.) // Литургия и Предание / А. Шмеман. – Киев : Пролог, 2005. – С. 111–123.

17. Шмеман А. Православие // Собрание статей 1947–1983 гг. / А. Шмеман. – Москва : Русский путь, 2009. – С. 127–132.

18. Шмеман А. Проблемы православия в Америке (1964–1965 гг.) // Собрание статей 1947–1983 гг. / А. Шмеман. – Москва : Русский путь, 2009. – С. 468–526.

19. Шмеман А. Символы и символизм византийской литургии. Литургические символы и их богословское истолкование (1981 г.) // Литургия и Предание / А. Шлеман. – Киев : Пролог, 2005. – С. 141–156.

20. Шмеман О. Таїнство і символ // За життя світу : Таїнства і Православ'я / О. Шмеман ; пер. Р. Скакун, передмова і наук. ред. П. Галадза. – Львів : видавництво Українського Католицького університету, 2009. – С. 188–210.

21. Beauduin Lambert. Liturgy the Life of the Church / Lambert Beauduin. – 3rd ed. – Farnborough : Saint Michael's Abbey Press, 2002. – 96 p.

22. Bouyer Louis. Liturgical Piety / Louis Bouyer. – University of Notre Dame Press, 1978. – 284 p.

23. Denysenko Nicholas E. Liturgical Reform After Vatican II. The Impact on Eastern Orthodoxy / Nicholas E. Denysenko. – Minneapolis : Fortress Press, 2015. – 446 p.

24. Galadza Peter. Schmemann Between Fagerberg and Reality : Towards an Agenda for Byzantine Christian Pastoral Liturgy / Peter Galadza // Bollettino della Badia Greca di Grotta ferrata, terza serie 4 (2007). – P. 7–32.

25. Hjälm Michael. Liberation of the Ecclesia : The Unfinished Project of Liturgical Theology / Michael Hjälm. – Södertälje (Sweden) : Anastasis Media, 2011. – 336 p.

26. Mills William C. Church, World, and Kingdom : The Eucharistic Foundation of Alexander Schmemann's Pastoral Theology / William C. Mills. – Chicago : Hillen brand Books, 2012. – 130 p.

Анотація

Дудченко А. В. Концепція літургійного реалізму в теології Олександра Шмемана. – Стаття.

У статті розглянуто головну тему богословських розвідок О. Шмемана – літургійне богослов'я, яке запропоновано називати літургійним реалізмом. Осмислення богослужіння церкви як одного з головних джерел богопізнання стало провідною темою для богослов'я у ХХ ст. Літургійне богослов'я О. Шмемана ґрунтується на цілісному світогляді, в основу якого покладено євхаристійну еклезиологію й екзистенційне переживання присутності трансцендентної реальності Царства Божого. Важливими складовими елементами літургійного богослов'я О. Шмемана як комплексної богословської системи є утвердження центрального значення літургії для всього буття церкви, дотримання принципу *lex orandi est lex credendi*, розуміння літургії як здійсненої есхатології та послідовне витлумачення літургії як події, що безпосередньо стосується життя всіх її учасників.

Ключові слова: літургія, літургійне богослов'я, есхатологія, еклезиологія, джерела богопізнання, *lex orandi*.

Аннотация

Дудченко А. В. Концепция литургического реализма в теологии Александра Шлемана. – Статья.

В статье изучена главная тема богословских исследований А. Шмемана – литургическое богословие, которое предложено называть литургическим реализмом. Осмысление богослужения церкви как одного из основных источников богопознания стало центральной темой для богословия в ХХ в. Литургическое богословие А. Шмемана основано на целостном мировоззрении, фундамент которого – евхаристическая еклезиология и экзистенциальное переживание присутствия трансцендентной реальности Царства Божьего. Важными составными элементами литургического богословия А. Шмемана как комплексной богословской системы являются утверждение центрального значения литургии для всего бытия Церкви, применение принципа *lex orandi est lex credendi*, понимание литургии как осуществленной эсхатологии и последовательное толкование литургии как события, которое непосредственно касается жизни всех его участников.

Ключевые слова: литургия, литургическое богословие, эсхатология, еклезиология, источники богопознания, *lex orandi*.

Summary

Dudchenko A. V. Liturgical realism concept in the theology of Alexander Schmemann. – Article.

The author analyzes the main theme of A. Schmemann's theological investigation, which is the liturgical theology. The author proposes to define it as the liturgical realism. Interpretation the liturgical worship of the church as one of the main sources of the knowledge of God was the central theme for theology in the twentieth century. Liturgical theology of A. Schmemann is based on his holistic outlook. Its foundations are eucharistic ecclesiology and the existential experience of the presence of the transcendent reality of the Kingdom of God. The important elements of A. Schmemann's liturgical theology as a comprehensive theological system are the following: affirmation the central importance of the liturgy for the whole being of the church; application of the principle *lex orandi est lex credendi*; understanding the liturgy as an implemented eschatology; and a consistent interpretation of the liturgy as an event that directly affects the lives of all its participants.

Key words: liturgy, liturgical theology, eschatology, ecclesiology, sources of theology, *lex orandi*.